

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 25:1 (2020), SS. 153-174.

Makale Gönderim Tarihi: 17.02.2020 Makale Kabul Tarihi: 19.04.2020

Çeviri Makalesi

“EBÜ’L-FEREC VE MOĞOLLAR” [BARHEBRAEUS]

Dârülfünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmûası
Şehzâdebâşı Evkâf Matbaası: Teşrîn-i evvel, 1928.
Sene: 3; Sayı: 10; s. 1-16.

Müslüm YILDIRIM*

Öz

Nöldeke tarafından 1892 yılında “Barhebraeus” adıyla kaleme alınan ve Türkçe’ye 1928 yılında “Ebü’l-Ferec ve Moğollar” adıyla Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid Bey tarafından tercüme edilen bu makale, on üçüncü yüzyılda yaşamış olan Hıristiyan din adamı ve bilgini Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî Barhebraeus’un hayatını konu edinmektedir. Ancak makalede onun düşünce dünyası ve kaleme aldığı eserlerden ziyade yaşadığı dönem, kendi kilisesi için yaptığı faaliyetler, o dönemde yaşanan siyasi çalkantılar, Hıristiyan fırkaların kendi aralarında ve Müslümanlarla olan ilişkileri ve diğer bazı konular üzerinde durulmaktadır. Ayrıca o dönemde İslâm coğrafyasını istilâ eden Moğollarla yaşanan hadiseler ve Moğolların İslâm’a girmeleri de makalede söz konusu edilmektedir. Makale, diğer taraftan İslâm coğrafyasının on üçüncü yüz yılda karşı karşıya bulunduğu durumu da göz önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Barhebraeus, Ebü’l-Ferec, İbnü’l-İbrî, Nöldeke, Halil Hâlid, Moğollar

“Abu’l Faraj and Mongols” [Bar Hebraeus]

Abstract

This article, which was written by Nöldeke under the name of Bar Hebraeus in 1892 and translated into Turkish in 1928 under the name “Ebü’l-Ferec ve Moğollar/ Abu’l Faraj and Mongols” by Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid Bey, deals with the life of a Christian cleric and scholar Abu’l-Faraj Jamâluddîn Juhanna Mâr Grîgûriyûs bin Tâjuddîn Ehrûn (Harun-Aaron) al-Malatî Bar Hebraeus who lived in the 13th century. However, the article focuses more on the period he has lived, his activities

Atıf: Yıldırım, Müslüm. ““Ebü’l-Ferec ve Moğollar” [Barhebraeus]” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25:1 (2020): 153-174.

* Dr., DİB, m.yildirim295@hotmail.com Orcid: 0000-0001-9316-1097

for his own church, the political turmoil at the time, relations with Muslims and other Christian groups and some other issues rather than his World of thoughts or works. In addition, the event of the Mongols invading the Islamic world at that time and the conversion of the Mongols into Islam are also mentioned in the article. This article also illustrates the situation in the Islamic World in 13th century.

Keywords: Bar Hebraeus, Abu'l-Faraj, Bar Ebraya, Nöldeke, Halil Hâlid, Mongols

Giriş

Transkripsiyonunu yaptığımız ve Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid Bey¹ (ö. 1931) tarafından Arapça harflerle Türkçe'ye "Ebü'l-Ferec ve Moğollar" adıyla tercüme edilen bu makale, ünlü Alman şarkiyâtçı Theodor Nöldeke'nin² (ö. 1930)

¹ Son devir ilim ve fikir adamlarından birisi olan Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid Bey 1869 yılında Ankara'da doğmuştur. 1894 yılında Hukuk Mektebi'nden mezun olan Halil Hâlid, 1902-1911 yılları arasında Cambridge Üniversitesi yardımcı öğretim kadrosuna kabul edilmiş, 1902 senesinde Cambridge'de ders veren ilk Osmanlı öğretim yardımcısı olmuştur. Yaklaşık olarak yirmi yıl süren İngiltere'deki hayatı boyunca Türkiye aleyhine yapılan saldırılara İngilizce ve Fransızca eserlerle cevap veren Halil Hâlid, İstanbul'da bulunduğu yıllarda ise Darülfünun İlahiyât Fakültesi'nde ve Harbiye'de öğretim üyeliği yapmıştır. Ankara Milletvekili olarak meclise giren Halil Hâlid sonrasında Bombay Başkonsolosu olarak atanmıştır. 1931 yılında İstanbul'da vefât etmiştir. Halil Hâlid'in *Darülfünun İlahiyât Fakültesi Mecmûası*'nda yayınlanan makalelerinden birisi olan ve Theodor Nöldeke'den (ö. 1930) yaptığı bu tercüme dışında te'lif ve tercüme türünden çalışmaları bulunmaktadır. Halil Hâlid'in *A Study in English Turcophobia*, London, 1904; *Cezayir Hâtrâtın-dan*, Kahire, 1906; *The Crescent Versus the Cross* ve *Fusûl-i Mütenevvia*, I-IV, İstanbul, 1326-1327, adlı çalışmaları da bulunmaktadır. Halil Hâlid, Elias John Wilkinson Gibb'in (ö. 1901) altı ciltlik *History of Ottoman Poetry* isimli çalışmasının altıncı cildine bir giriş yazısı kaleme almıştır. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hamit Er, *Darülfünun İlahiyât Fakültesi Mecmûası Hoca ve Yazarları*, İslam Medeniyeti Vakfı, İstanbul, 1993, s. 155 vd.; Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1997, c. XV, s. 313-316.

² Theodor Nöldeke, Almanya'nın Hamburg şehrinde 1836 yılında doğdu. 1930 yılında doksan dört yaşında vefât etti. Nöldeke, başta Kur'ân tarihi olmak üzere şiir, İslâm tarihi, Arap dili ve edebiyatı, Pers tarihi ve edebiyatı gibi konuların yanında eski ve yaşayan Sâmi dilleri, bunların değişik lehçeleri, Kitâb-ı Mukaddes ve başka alanlarda pek çok eser vermiş; tercüme yapmış ve değerlendirme yazıları kaleme almıştır. Onun kitap, neşir, tercüme, makale, ansiklopedi maddesi ve kitap tanıtımı türünden yaptığı ve sayısı yedi yüze yaklaşan çalışmalarının tamamı yayınlanmıştır. Önemli çalışmalarından bazıları şunlardır. *Geschichte des Qorâns*, (Dieterich'sche Buchhandlung, Göttingen, 1860) Genişletilmiş 2. baskı: Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträber, Otto Pretzl, (Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1909-1919-1938), *Das Leben Mohammeds*, (Carl Rümpler, Hannover 1863), *Orientalische Skizzen* (Gebrüder Paetel, Berlin, 1892). Saymış olduğumuz bu son eser, Nöldeke'nin İslâm, Kur'an, İslâm tarihi ve Sâmi dilleri hakkında farklı tarihlerde yayınlanmış ve diğer bazı yazılarından oluşan dokuz makalesinin bir araya getirilmesiyle oluşan eseridir. Barhebraeus, (s. 251-273) adlı makalesi de bu çalışmanın içerisinde yer almaktadır. Nöldeke'nin *Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft*, (Trübner, Strassburg, 1904), *Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft*, (Trübner, Strassburg 1910) ve *Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments*, (Schwers'sche, Kiel 1869), adlı eserleri de zikredebileceğimiz diğer çalışmalarıdır. Nöldeke'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ernst Kuhn, "Versuch einer Übersicht der Schriften Theodor Nöldeke's",

1892 yılında Berlin’de *Orientalische Skizzen* adlı çalışması içerisinde neşredilen “Barhebraeus” adlı makalesinin tercümesidir.³ Söz konusu makale, Nöldeke’nin yedi yüzü bulan kitap, makale ve değerlendirme yazıları içerisinde Türkçe’ye çevrilen iki çalışmasından birisidir. Tercüme edilen diğeri çalışması ise Kur’ân tarihi hakkındaki *Geschichte des Qorâns* adlı üç ciltlik eserinin ikinci cildini oluşturan “Kur’ân’ın Cem’i” ile ilgili kısımdır ki Muammer Sencer tarafından *Kur’an Tarihi* (Fono Matbaası, 1970) adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Nöldeke’nin elimizdeki makalesi, Barhebraeus’un görüşlerini ve fikir dünyasını ortaya koymaktan öte onun özellikle de mensubu bulunduğu kilise çevresinde şekillenen hayatı, çalışmaları ve yaşadığı dönem hakkında bilgiler sunmaktadır. Nöldeke’nin de belirttiği üzere Avrupalı bilginlerin Barhebraeus, İslâm dünyasında ise daha çok Ebü’l-Ferec veya İbnü’l-İbrî olarak bilinen Barhebraeus, 622/1225 tarihinde Malatya’da doğmuş, 685/1286 yılında Merâğa’da vefât etmiştir. Barhebraeus’un *Makhtebhanûth zabhne (Kronografya, Târîhu’z-zamân), Târîhu muhtasari’d-düvel ve Muhatasar fi ilmi’n-nefsi’l-insânî* adlı çalışmaları otuzu bulan eserlerinden sadece birkaç tanesidir.⁴

“Ebü’l-Ferec ve Moğollar” adıyla tercüme edilen makaleyi transkribe ederken gerek Almanca aslı gerekse İngilizce tercümesiyle karşılaştırdık. Halil Hâlid’in yaptığı tercümeyi makalenin orijinaliyle karşılaştırdığımızda onun bazı

Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum Siebzigsten Geburtstag, ed. Carl Bezold, Töpelmann, Giessen, 1906, s. XII-LI; Snouck Christiaan Hurgronje, “Theodor Nöldeke”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig, 1931, c. LXXXV, s. 239-281; Enno Littmann, *Ein Jahrhundert Orientalistik*, Harrassowitz, Wiesbaden, 1955, s. 52-61; Necib el-Akikî, *el-Müsteşrikûn*, Dârü’l-maârif, 4. Baskı, Kahire, ty., c. III, s. 379 vd.; Abdurrahmân Bedevî, *Mevsûatü’l-müsteşrikîn*, Dârü’l-ilm li’l-melâyin, Beyrut, 1993, s. 595-598; Hilal Görgün, “Theodor Nöldeke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2007, c. XXXIII, s. 217-218; Müslüm Yıldırım, *Theodor Nöldeke’nin Kur’ân’a Yaklaşımı*, *Geschichte des Qorâns Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 8-29, 380-400.

³ Theodor Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Gebürder Paetel, Berlin, 1892. Nöldeke’nin söz konusu eseri, yukarıda da belirttiğimiz üzere, İslâm, Kur’an, İslâm tarihi ve Sâmi dilleri hakkında farklı tarihlerde yayınlanmış ve diğeri yazılarından oluşan dokuz makalesinin bir araya getirilmesiyle oluşan eserdir. Bu eserde yer alan makaleler ise şunlardır: “Zur Charakteristik der Semiten”, s. 1-20; “Der Korân”, s. 21-62; “Der Islam”, s. 63-110; “Der Chalif Mansûr”, s. 111-151; “Ein Sklavenkrieg im Orient”, s. 153-184; “Jakûb, der Kupferschmied, und seine Dynastie”, s. 185-217; “Syrische Heilige”, s. 219-249; “Barhebraeus”, s. 251-273; “Theodoras, König von Abessinien”, s. 275-304. Nöldeke’nin bu çalışması *Sketches From Eastern History* adıyla (trc. John Sutherland Black, M. A., Adam and Charles Black, Londra, 1892) İngilizceye tercüme edilmiştir.

⁴ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Gregory Abü’l-Farac (Bar Habraeus) Tarihi, Süryancadan İngilizceye Çeviren: Ernst A. Wallis Budge. Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, s. 1, 9-17; Joseph Simonius Assemanus, *Bibliotheca Orientalis Clementina Vaticana*, Roma, 1719-28, c. II, s. 244-463; William Wright, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London, 1894, s. 265-282; Abdülkerim Özaydın, “İbnü’l-İbrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, c. XXI, s. 92-94.

yerleri muhtemeldir ki fazla yer tutmasını diye tercüme etmediğini gördük. Tercüme etmediği yerler arasında Nöldeke'nin makalede adlarına yer verdiği iki önemli ismin geçtiği kısımları gösterebiliriz. Adı geçenlerden birisi Barhebraeus'un da kaynaklarından olan kilise tarihi yazarı Süryânî Michael (ö. 1199)⁵ veya diğer adıyla Büyük Michael, diğeri ise Ebü'l-Ferec'in çağdaşı Kıptî "Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs (Abdullâh) b. el-Amîd Ebi'l-Yâsir b. Ebi'l-Mekârim İlyâs'tır." (ö. 672/1273-74)⁶

Biz de makaleyi aynı şekilde Halil Hâlid'in tercüme ettiği şekliyle vermeyi uygun gördük. Yapmış olduğumuz katkıları köşeli parantez içerisinde göstererek verdik. Ayrıca mütercim kullandığı parantez ve köşeli parantezleri de kaldırdık. Zira cümle içerisinde gelen bir ismi parantezli kullanmayı yersiz gördük. Makalenin sonuna tarafımızdan bir sözlük ve bibliyografya da eklenmiştir. Mütercim, makalenin tercümesine geçmeden önce "Mülâhazât-ı Mütেকaddime" başlığı ile giriş mahiyetinde bilgiler sunmaktadır.

Mülâhazât-ı Mütেকaddime

Sâmiye lisânlarından İbrânî, Süryânî ve Arabîye'ye olan derin vukûfuyla ma'rûf Alman müsteşriki müteveffâ Theodor Nöldeke Garbî Asya târihinde müseccel bazı mühim şahsiyetler hakkında tetebbuâtta bulunmuş ve bunlara dâir risâleler teşkil edecek kadar uzun makâlât yazmıştı. Bu makâlelerden bazıları İngiltere'nin muhîtü'l-maârifinde neşredilmiş olduğu gibi bazıları da vaktiyle Alman mecmûa-i mevkûtelinde çıkmış idi. "Ebü'l-Ferec" unvânlı makâlesi de bir mecmûa-i şehriyede intişâr ettikten sonra diğeri makâlât-ı mütenevviyasıyla birlikte İngilizce'ye tercüme edilmiş ve bunlar 1892'de *Sketches from Eastern History* unvanıyla Londra'da kitap şeklinde meydân-ı intişâre konulmuştur. Bu makâlât arasında Barhebraeus nâm-ı diğeri Ebü'l-Ferec hakkındaki makâleyi tercihen bil'intihâb Türkçe'ye nakletmekliğimin sebebi Ebü'l-Ferec'in Garbî Asya'ya doğru vukâa gelmiş olan Moğol istilâsı devrinde yetişmiş olması, Türk toprağında -Malatya kasabasında- doğmuş bulunması ve İslâm tarihinde kendisinden âlaka ile bahsedilmiş bulunmasıdır. Nöldeke, bir Hıristiyân keşişi olan Ebü'l-Ferec'den takdîr-kârâne sûrette bahsetmiştir. Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki târihinden de istifhâm edileceği üzere Nöldeke, -fazl-ı mütefevvikine rağmen- İslâmiyet hakkında âlem-i Nasrâniyet'te câri olagelen su-i zanlardan kendisini tamâmıyla tecrîd edememiştir; maamâfih muharrerâtında bazen Müslümânlık için pek câzip muhâkemâtta bulunmuştur. Alman mecmûa-i

⁵ Theodor Nöldeke, "Barhebraeus", *Orientalische Skizzen*, Gebrüder Paetel, Berlin, 1892, s. 272.

⁶ Nöldeke, "Barhebraeus", s. 258.

mevkûterinden *Deutsche Rundschau* mecmûasının 1883'te⁷ çıkan nüshalarından birine "İslâm" unvânıyla yazmış olduğu makâlede medeniyet-i İslâmiye âsârını yakıp yıktıktan ve hesapsız efrâd-ı İslâmiye'yi itlâf ettikten sonra dîn-i İslâm'a gelen Moğollar ile istilâ meslekinde Moğollar'a hiç de benzemeyen eski Türkler hakkında söylediği şu sözler bizce alâka ile telakkî edilecek muhâkemât-ı sâibedendirler:

"Bin tarihlerinde İslâm âlemi fenâ bir hâlde bulunuyordu. Abbâsiye hilâfeti çoktan beri ehemmiyetten tecerrüt etmiş idi ve Araplar'ın kuvveti de çoktan kırılmış idi. Vâkiâ şurada burada büyük veya küçük bir âlây Müslümân devletleri var idi ve fakat bunların en kuvvetlisi sayılan Fâtımiyye Devleti bile âlem-i İslâm'ın umûmî vaziyetine âhenk ve rasânet verecek iktidârdan mahrûm bulunuyordu ve bâhusus o devletin Şîliği öyle bir ahenk tarsîne mâni idi. Müslümânlar tarafından fethedilmiş olan vâsi' havâlî yine Bizansların ellerine geçmiş idi. Bu noktada yeni bir unsûr, İslâmiyetin imdâdına yetişti ki bu da Türk unsûru idi. Zaten daha hayli zaman mukaddem Türkistân cihetinden münferid sûrette gelmiş olan bu cengâverler Müslümân devletlerin târihlerinde mühim roller oynamışlardı. Lakin sonraları diyâr-ı İslâm'a doğru o taraftan külliyetli muhâceretler vukûa gelmeye başladı. Türkler yukarı Asya'daki me'vâlarından kalkıp büyük kitlelerle garba doğru hicret hareketlerini tazyik etmişler ve İslâm'ın bu yeni mühtedileri evvel emirde İran arâzisine dökülmüşlerdi. İbtidâi halde bulunan bu Türkler dîn-i İslâm'a şevk ile temessük ettikten ve onun kudret-i irfâniyesi dâiresine geçtikten sonra âlem-i hâriciyeye karşı İslâmiyet'in meydân okuyucu müdâfileri kesilmişlerdi. Bunlar kuvvetli Selçuk İmparâtorluğu'nu te'sîs ettiler... Türk seyl mühâceretini İslâm için pek meş'ûm çıkan diğer bir istilâ takip etmişti ki o da Cengiz Hân ile evlât ve ahfâdının sevk eylemiş buldukları Moğol sürüleri idi."

Nöldeke'nin şu son ibâresinden de anlaşılacağı üzere şarktan gelen Türklerle Moğollar ayrı gayrı ırklara mensup iki unsur efrâdındandırlar. Son zamanların tetkikât-ı irkiyesi bu iki unsûrun başkalıklarını daha ilmî sûrette tespît etmiştir. Vâkiâ katl ve gârat, hetk-i ırz vahşetlerini irtikâp eden Moğol ordularında hayli Tatar ile Türk efrâdı dahî vardı. Fakat bunlar henüz ihtidâ etmemiş ve pek câhil bazı sergüzeştçi kimselerdi. Onların Moğollar'a iltihâkı hiç de vahdet-i irkiyeti imâ etmez.⁸ باقستون ، كين ، دادلى ، پيتار ، ههدهن ، گيپتار ، كين ، دادلى ، باقستون gibi antropoloji ulemâsı eski Türkler'in şarktan garba doğru uzaklaştıkça Moğolî asliyetinden

⁷ Doğrusu *Deutsche Rundschau* dergisinin 1882 yılı (Sayısı 33, Ekim-Kasım-Aralık, s. 378-402), olması gerekmektedir. *Orientalische Skizzen* adlı çalışmada "der Islam" adıyla tekrar yayınlanan makalenin yayın tarihi 1883 olarak verildiği gibi *Sketches From Eastern History*, adıyla yapılan çalışma içerisinde yayınlanan İngilizce tercümesinde de (s. 60) söz konusu makalenin tarihi 1883 yılı 9. sayı olarak gösterilmektedir. MY.

⁸ Mütercimim zikrettiği antropoloji bilginlerinin isimlerini biz de Arapça harflerle zikrediyoruz.

külliyen ayrı bir cins-i beşer sûretinde arz-ı mevcûdiyet etmiş olduklarını te'yîd ediyorlar. Hele milletimizin terkibât-ı ırkıyesi etraflıca mülâhaza edilirse onda Moğol kanı gâlib bulunacağı gibi bir şâibe tamâmıyla bertaraf olur. Hâl böyle iken bir zamandan beri târihin bu yıkıcı, yakıcı kabîhü'l-ef'âl ve abûsü'l-vech müstevlilerini "ecdâd-ı muazzeze" sıfâtıyla bize de mâl ettirmek isteyenler görülmüştür.⁹ Hâlis Türkler Moğol istilâsının ilk felâketzedelerinden idiler. Sonraları da Türkler muhâceret ettikleri yerlerde tâze hayât bulup da hâkimiyetler te'sîs ederken Moğollar veya -Türkler'e yakın olmaları lâzım gelirken Moğollar'la ihtilât-ı kavmiyeti arttırıp onların meslek istilâlarını ta'kib eden- Tatarlar yetişmişler ve Türk hâkimiyetlerinin inkişâfat-ı medeniyesini sektedâr etmişlerdi.

Bu gün biz vaziyet-i kavmiyemizi şuûrlu bir sûrette idrâk ettiğimizden garba müntesip bir zümre-i beşeriyet sıfatıyla kendimizi âlem-i medeniyette temsil ediyoruz. İkiyüzlülük bu milletin sevdiği sıfatlardan değildir. Vâkiâ Türkçülük her hakîki Türk'ün vazifesidir. Maahazâ bazı kimselerin Türkiyât mebahîsi sırasında bizi aksây-ı şarka doğru çekmek ve Cengiz'in ahfâdından imişiz gibi tasvîr etmek hususundaki gayretleri garb medeniyetini te'mîn hakkındaki teşebbüsât-ı cedîdemize garplılar nazarında şâibe getirecek şeylerdendir.¹⁰

Nöldeke'nin tercüme ettiği makâle-i âtiyesinden de anlaşılacağı üzere Moğollar hâkimiyet-i müstevlileri esnâsında -Türklerin de dâhil oldukları- Müslümân tevâfi hakkında envâ-ı cûr ve gârâtı revâ gördükleri hâlde Hıristiyân cemââta nisbeten mülâyim muâmelede bulunurlardı. Nesturîlerin ve diğer mezâhib-i Nasrâniye'nin papazları Moğol ümerâsına hulûl ederek onları Ehl-i İslâm aleyhinde muttasıl tahrîk eylerlerdi; başlıca maksatları ise putperest Moğollar'ı ihtidâdan men' ve dâire-i tanassura celb idi. Lâkin Profesör Arnold'un

⁹ Vâkiâ benî beşer tevâfi bir tasnîf-i ibtidâiyeye tâbi tutulduğu zaman "Mongolî" unvânı altında sıralanan pek çok akvâm içinde Türk ismine de tesâdüf edilir. Lakin ma'lûm olduğu üzere "Mongolî" lafzı burada "Kafkâsî" ta'bîri gibi i'tibârî bir tesmiyedir. Nitekim "Kafkâsî" kökünün cenûb ve şimâl dallarında birbirinden pek uzak ve külliye farklı birçok akvâm gösterilir. Biz burada "Moğol" demekle fârik bir sûretle muayyen bir kavim-i mahsûsadan bahsediyoruz. Mütercim.

¹⁰ Akşam gazetesinde bir müddetten beri "Cengiz Hân" unvânlı silsile-i makâlât neşredilmektedir. Makâlât-ı asliye sûretinde neşrolunan ve "her hakkı mahfuz" kayd-ı ihtârını ihtivâ eden bu makâlât başı ve sonu biraz değiştirildikten sonra bundan takriben altı ay evvel neşredilen İngiliz müellifi Harold Lamb'in (ö. 1962) "Cengiz Han" isimli tarihî romanından alınmıştır. Me'haz gösterilmeyerek edilen iktibâsların matbuâtımıza yakışıp yakışmadığını ta'yîn ehl-i matbuâta aittir. Bizim burada tenkît edeceğimiz nokta, Akşam'ın makâlâtındaki iktibâslarda Cengiz (ö. 624/1227) ile Moğollar'ın- İngiliz müellifin kelîmâtı hilafına olarak- Türk sıfatında zikrolunmalarıdır. Mütercim.

İntişâr-ı İslâm Târîhi'nde¹¹ dediği gibi Moğollar bilâd-ı İslâmiye'yi feth ettikleri hâlde dîn-i İslâm da nüfûz ma'nevîyesindeki tefevvük cihetiyle sonradan Moğollar'ı fethetmiş idi.

Ya'kûbî Hıristiyânlığı reis-i ruhâniyesi bulunmuş olan Ebü'l-Ferec dahi Moğol hâkimleri ile temasta bulunuyor ve kendi kinîsâsı tâifesinin muhâfaza-i menâfiine çalışıyordu. Ehl-i İslâm aleyhinde Moğollar'ı tahrîk maddesinde Ebü'l-Ferec'in de hayli medhali bulunmuştur.

Ebü'l-Ferec'in ulemâ-yı İslâm ile hayli münâzarâtı ve mübahâsâtı vukûa gelirdi. Bu zât yüksek ilim ve fazlı ile Müslümânlar arasında hayli mu'teber tutulmuştu. Hattâ hâl-i ihtizârda iken ihtidâ etmiş olduğu bile rivâyet edilmişti ki Nöldeke, bu rivayeti kat'iyen tekzîp ediyor. Hakikat-i halde Ebü'l-Ferec Müslümânlığın hiç de meclûbu değildi. Hattâ Mısır âlimi meşhûr Şeyh Abduh gibi İslâm'ın bazı müdekkikîn müteahhiresine göre Avrupa'da kurûn-ı vüstâdan beri İslâmiyet hakkında beslenen su-i zanların ve icrâ edilen haksız ithâmaların esbâbindan biri de Ebü'l-Ferec'in Avrupalılar için tercüme edilen asârının şüyû bulmasıdır.

Her ne ise Yahudi asliyetinden gelen bu allâme Hıristiyân reis-i ruhâniyesinin şahsiyet-i târihiyesi bizlerce de alâka ile tetebbuu da'vet edeceğinden Nöldeke'nin "Barhebraeus" unvânlı Ebü'l-Ferec makâlesini bervech-i âtî naklediyoruz.

Halil Hâlid

Asya-yı Süğrâ'nın şarkında ve yukarı Fırât'ın kurbünde kâin olan Malatya'nın ahâlisi on üçüncü karn-ı milâdînin nisf-ı evvelinde ekseriyetle Ya'kûbîler'den yani Suriye'nin monofizit mezheb-i Nasrâniyeti mensûplarından mürekkep idi. Bu Suriyelilerin bir haylisi de havâli-i mütecâvirede sâkin idilerdi ki bunlar oralarda birçok episkoposluklara ve manâstırlara mâlik bulunurlardı. Bu manâstırların en ziyâde göze çarpanı St. Barsaumâ Manastırı idi ki orasını Ya'kûbî patrîği çok kere kendisine ikâmetgâh ittihâz ederdi ve Sînod Meclisi arada sırada orada mün'akid olurdu. O mahallin pîr-i hâmisi civâr Müslümânlarca da hayli mazhar-ı i'tibâr bulunurdu; hattâ bu Müslümânlar onun kerâmet gibi yetişen imdâd-ı ruhâniyesinden dolayı makâm-ı şükrânda kendisine atâyâ ve hedâyâ adarlardı. O havâlî Müslümânlarının lisânı Türkçe olduğu zâhirdir. İhtimâl ki o havâlîde Ermenî ahâli dahi meskûn idi. Memleket, Asya-yı Suğrâ'daki Selçuk hâkimiyetine ait idi. Lâkin hudûd üzerinde kâin bulunmasından dolayı bir taraftan Suriye ve İrâk muhtâriyetleri ve diğer taraftan Kilikya'daki [Hıristiyân]-Ermenî krâliyeti cânibinden gelen tecavüzâta ma'ruz bulunurdu; kezâlik Selçuk hâkimiyetinin inhitâtıyla müterâdifen dâhili mücâdelât ile de muddareb

¹¹ *İntişâr-ı İslâm Târîhi* adıyla Halil Hâlid tarafından tercüme edilen eser (İstanbul, 1343), Thomas Arnold'un (ö. 1930) *The Preaching of Islam* adlı çalışmasıdır. MY.

bulunurdu. Maahazâ bu havâlideki Suriyeliler Moğol istilâsı zamanına kadar bir derece-i kâfiyede refâh hâle mazhar oluyorlardı. Müteaddid Suriye râhipleri ile müellifleri Malatya havâlisinden neş'et etmişlerdir ki âtîde tezekkür edilecek şahsiyet de işte bunlardan birisidir.

Bunun pederi Ahrûn veya Aaron isminde olup vaftizlenerek Hıristiyanlığa dönmüş bir Yahudi idi ve şâyân-ı i'tibâr tabîb bulunuyordu. Bu zâtın aslen Yahudiliği isminden istidlâl edilememiştir; Çünkü Hârûn ismi birçok Suriye Hıristiyânları arasında da umûmiyetle kullanılır; kullanılmamış bulunsa idi Hıristiyânlık için ta'mîd edildiği sırada elbette ismi de değiştirilirdi. Onun Yahudi asliyeti nâmdâr oğlunun Bar Evrâjâ [veya diğer bir söylenişe göre Bar Evrôjô] yani "İbrânî oğlu" diye yâd edilmesiyle ta'yîn etmiştir. Yahudi asliyeti onun gerek ef'âlinde ve gerek yazdığı şeylerde alâimi görülen keskîn ve kuvvetli zekâsı ile de teyyüd etmiş bulunsa gerektir. Onun Nasrânî ismi Johannes idi; fakat alelâde hayatında Ebü'l-Ferec olmak üzere ma'rûf idi ki böyle Arabî şekilde isimler taşımayı Müslümânlar arasında yaşayan Hıristiyânlar âdet edinmişlerdi. Fakat biz âtîdeki sahifelerde kendisini hep Barhebraeus diye zikredeceğiz ki bu da onun mahlası olan Bar Evrâjâ- ve telaffuz diğere nazaran Bar Evrôjâ'nın Latinleştirilmiş bir şeklidir; Avrupa erbâb-ı ilmi tarafından da bu şekil mübdel kullanılagelmiştir.

Bu zât 1225/26 târihlerinde doğmuştur. Lisân-ı mâderzâdı bir nev'i âmiyâne Süryânî lehçesi bulunmuş olsa gerektir. Maahazâ daha genç yaşta iken edebî Süryânîce'yi talâkatle tekellüm etmiş olduğu muhakkaktır; o yüksek Süryânîce ki o zamandan itibâren umûmiyetle isti'mâl edilmekten çıkıp gitmiş ve ancak kinîsâ ile ilim lisânı olmakta hâlen mühim bir mevki tutmakta bulunmuş idi. Barhebraeus'un gençliği hakkında elimizde ma'lûmât-ı mufassale yoktur. Kendisinin Malatya'da bulunduğu zaman iktisâb ettiği ta'lîm ve tedrîs - kinîsânın yüksek hizmetleri için hazırlanan- Suriye gençlerine verilen ta'lîm ve tedrîsten ibâret idi. Onun Yunanca'ya ve o lisânın kinîsâ edebiyâtına âşinâ olduğu hakkındaki rivâyât elbette doğru değildir. Onun muharrerâtı hiçbir yerde bunlardan herhangi birine vâkıf bulunmuş olduğunu göstermezler. Daha o zamanlardan hayli mukaddem Arapça ve Arabî edebiyâtı¹² âlî tahsîl görmek isteyen bütün Suriyeliler arasında -kendisine rakîp bulunan- Süryânîce'nin yerini tutmuş bulunuyordu.

1243 senesi yazında Moğollar [Tatarlar] Malatya havâlisini istilâ ettikleri zaman pederi Hârûn -Aaron- diğer birçok kimseler gibi ailesini alarak Suriye'ye ilticâ etmek istemişti. Lâkin bir kazâ vukûu buna mâni' olmuştu. İmdi gerek

¹² "Edebiyât" sözü tabîi "Literature" mukâbili olarak kullanılmıştır ki burada herhâangi bir ilim ve fen hakkındaki âsâr-ı muharrere demektir. Bizde edebiyât sözünün mefhûmu eskitârlığını muhâfaza edip gidiyor. Şimdi de kendi kendilerine bir nev'i âkademî te'mîn eden zevâtın müktesebât-ı münhasırasından olmuştur. Mütercim.

kendisi ve gerek efrâd-ı ailesi - firâr ederken Moğollar'ın ellerine düşmüş olan kimselerin felâketli encâmlarından bu vechile kurtulmuş oldu. O zamânlar Malatya'nın Hıristiyânları ile Müslümânları Suriyeli metropolit Dionysius'ın riyâseti altında olarak müttehiden hareket için teahhüdât-ı mütekâbileye girmişlerdi. Bu hadise -şarkın hâlet-i ictimâyesini bilen bir kimse için- derece-i gâyede şâyân hayrettir. Bu iki muhtelif mezhep sâlikleri birbirlerini düşman-ı ezeli telakki ederlerdi. Fakat bu sırada tahaddüs eden müthiş bir tehlike ittihad husûle getirmiş ve hattâ ekseriyet teşkil ettikleri bedihî bulunan mağrûr Müslümânları mübtezel sandıkları bir Hıristiyân'a ittibat' ettirmişti. Bu reis ise pek ihtiyatlı bulunmakla beraber gâyetle sâhib-i cehd ve azm idi. Moğol kûmândanı rüşvet ahzîne kendisini kaptırdı ve bu cihetle hiçbir harp vukûa gelmedi. Bu kûmândan hasta dahi düştüğünden bir hekîm istemişti. Barhebraeus'un pederi kendisine gönderildi. Bu tabib, onun hastalığını tedâvî ettikten başka tâ Harpût'a vâsıl oluncaya kadar yanından ayrılmadı.

Bundan sonra Hârûn [Aaron] ile ailesi o zamanlar hâlâ Frenklerin [Franken] ellerinde kalmakta olan Antakya'ya nakl-ı mekân etmişlerdi. Orada oğlu episkoposluk makâm şerefine vüsûl için manâstır nişin ruhbândan oldu. Bundan az bir müddet sonra biz Barhebraeus'u yine ehl-i salib yeminde kalan Trâbluşâm'da bulunmuş görüyoruz. Orada Barhebraeus bir refikiyle birlikte bir Nestûr'nin taht-i ta'liminde olarak tabâbet ve ilm-i usûl-i münâzara tahsil etmiştir. Bu tahsili kendisinin bilâhire muhtelif Hıristiyân mezâhibi ashâbiyla olan muâmelâtındaki müsâadekârâne vaziyetinin mücebâtından bulunmuş olsa gerektir. Filvâki' bir Suriyeli için -ahkâm-ı itikâdiyesinden dolayı- râfizî addettiği bir âdamın derslerine devâm hiç de âdet değildi. Fakat Barhebraeus'un muallimleri arasında Müslümânların bulunmuş olmaları da muhtemeldir; bulunmamış olsalardı Arap lisânı ve edebiyâtı hakkındaki hüsn-i vukûfunu iktisâb edemezdi. Arapça'yı Süryânîce derecesinde sühûletle yazardı ve o bâbdaki yanlışları o zamânın Müslümân muharrirlerinin hatâlarından daha büyük değildi. Fârisî kitâplarından da istifâde edebiliyordu. Âdi Türkçe'de mükâlemeye kâdir bulunmuş olması da maznûndur. Maamâfih Frenk erbâb-ı istilâsı ile hiç de yakından münâsebâta girişmek istememişti.

İsti'datlı ve gayretli olduğundan az zamanda kinîsâ erkânının nazar-ı dikkatlerini celbetmesi lâbüd idi ve henüz yirmi yaşında bir delikânlı iken Ya'kûbî patriği tarafından 12 Eylül 1246 senesinde Malatya kurbünde kâin Gubos nâm mahallin murahhaslığına nasbedilmişti. Bu münâsebetle kinîsâca müsta'mel olan Gregorius Kinîsâ'sını ittihad eyledi. Arası pek de çok geçmeden yine aynı havâlide kâin Lâkâbîn? nâm mahallin episkoposluğuna terfi olundu.

Bu esnâda Abbâsiye hilâfetine hâtime çekilmiş ve her tarafı ateş ve kılınçla tahribe uğratmış olan büyük Moğol sürüsünden bir müfreze Malatya civârına vâsıl oluvermişti.

O sıralarda Dionys Şâm'a gitmiş ve oranın Müslümân vâlisi tarafından ihtirâmla kabul edilmişti. Barhebraus o başrâhibe tercümânlık ediyordu. Lakin mükâleme esnâsında Dionys aptâlcasına bir hatâ irtikâp etmişti; şöyle ki: Moğol ümerâsından birisi tarafından verilir kendisini patrik intihâb edecek olan ve Malatyalılara hitâp edilen bir tavsiye mektubunu irâede bulunmuş idi. Hâlbuki Moğollar [Tataren] Müslümânlarca mühlik düşman olarak telakki ediliyorlardı.

Aradan bir müddet geçtikten sonra Barhabreus, Dionys tarafından Halep episkoposu ta'yîn edildi. O zamân Bağdat'ı zapt etmiş [Şubat 1258] bulunan Moğollar [Tataren] Suriye toprağına da girmişlerdi. Barhebraeus sırf Hıristiyânlar hakkında muâmele-i mu'tedile te'mîni zımında Moğolların istikbâline gitmiş idi. Bu ise gayr-ı ma'kûl bir mülâhazaya mübteni değildi. Hıristiyânlar gibi Moğolların da Müslümânlığa karşı buğz ve husûmeti bulunmasından dolayı Moğol ümerâsını maksadına muvâfık gördü; hem de Hıristiyânlar - Müslümânlar gibi hâkimiyetlerini müdâfaa için harb etmeyip sırf Moğollar'dan müsâadât ve müsâmahât ile muâmele görmek beklediklerinden- tazarrularının kabûlü hayli melhûz görünüyordu. Bundan mâadâ Nestûrî misyonerlerin evvelce bazı Tâtâr aşiretleri arasında Hıristiyânlık vaftizini icrâya muvaffak olmalarından dolayı Moğol safları içindeki vahşi Tâtârlar'ı kendi tâifesi için daha mülâyim zannediyordu. Hülâgû'nun zevcesi Dokuz Hatun -ki Hülâgû onu- Moğol adet-i kabîhası veçhile- pederi "Toluy"un kârları içinden tereke alır gibi almış idi- aslen Hıristiyân idi ve hemmezheplerinin himâyeleri için Moğollar nezdinde şefâatte bulunuyordu. Maamâfih o bâbdaki bütün teşebbüsât hiç de muvaffakiyeti mûcib olmadı. Barhebraeus Fırât nehrinin geçitlerinden birisi üzerinde kâin Kalât-ı Necm'de tevkîf eyledi ve aynı zamanda Hülâgû Haleb'e yetişerek mezkûr şehri zapt etti ve Müslümânlar gibi Hıristiyânları da katl ve gârât dehşetlerine düçâr eyledi. [Şubat 1260]

Dionys kendi başını az kaldı belâya uğratacak idi. Vâkiâ mevkiinin tasdîki için Moğol hükümdârından tavsiyenâme alması [1159] pek de münâsebetsiz bir hareket değildi; hattâ Selçukîler ile Ermenî krâli bile Moğollar'ın kendi üzerlerindeki âmiriyetlerini i'tirâfa mecbûr kalmışlardı. Lâkin St. Barsaumâ Manâstırı'nda bulunup o devirdeki umûmî sû-i isti'mâlâtın ve ahlâkî şirâzesizliklerin hutût-ı mânialarını aşan Hıristiyân tebeanın haydutluklarına iğmâd-ı ayn etmesi büyük bir rezâlet teşkil ediyordu. Kendisi için mûcib sidâ' olan amcazâdesinin katlini -onunla bir vech-i i'tilâf bulunduktan birkaç gün sonra- vücûda getirmekle hüsn-i şöhretinin bakiyesini de âkıbet gâib etmiş oldu. Bu patrik- harekâtının netâyicinden kurtulmak emeliyle bir kere daha Hülâgû'ya

mürâcaat etmiş ve tarîk-i mürâcaatine haylûlet eden birçok mevânii iktihâm ile Hülâgû'dan himâye-i mahsûsa istihsâli tâliine mazhar olmuş idi ve binâenaleyh dahâ müstebiddâne sûrette icrâ-yı ahkâm edebilecekti. Lâkin bu sıralarda St. Barsaumâ Manâstır'ı emsâli nâmesbûk bir vâkiâya sahne oldu; şöyle ki: Bu cânî patrik bir gece ibâdetî merâsimini icrâ ederken [17'yi 18'e bağlayan şubat gecesi 1261] kürsi-i va'zı üstünde manâstır nişîn papazlardan [einem Mönch, einem Diacon und einem Laien] bir kaçı tarafından katledildi. Kâtiller -Dionys'un amcazâdesinin itlâfına âlet olan- ve onun mürîdi bulunan kimseyi de manâstırın kâin olduğu tepenin kayalıklarından aşağı toparlayıp attılar.

Barhebraeus'un -bu hâdiselerin vukûundan mukaddem- Dionys ile bozuşup bozuşmadığı pek de ma'lûm değilse de eş'ârından birinde Dionys ile hem efkâr olmadığını göstermiştir; hattâ onun katli hakkında yazdığı bazı beyitler fi'l-i katli-i muhikk bir hüküm telakkî ettiğine dâldir.

Onun katlini icrâ edenlerin tecrîmeleri için -Hıristiyân mezhebine girmiş- bir Moğol memûru çıkagelmişti. Fi'l-i katle iğmâd-ı ayn eden keşîş reislerinden birisi o kadar gaddârâne sûrette tecrîm edildi ki yarı ölmüş bir hâlde manâstırdan dışarı atıldı. Kâtillerin bazısı i'dâm ettirildi diğerleri ise zindânlarda intihâr eylemişlerdi.

Bu dehşetenâk hâdiseyi müteâkib Jan'ı [Johannes] patrik yapmışlardı. Onun intihâbı umûmiyetle tasvîb edildiği halde o, Kilikyâ'da kalmayı tercîh eyledi. Barhebraeus yeni patrik ile hüsn-i münâsebette bulunuyordu; lâkin 1263 senesi ilkbaharında bu patrîk vefât eyledi.

Bunun üzerine ekâbir-i ruhbândan Theodorus Moğol karârgâhına koşup kendisini Moğol hükümdârına patrik ta'yin ettirmek istemişti; emeline muvaffak olamadı. Barhebraeus da onun patrikliğine mümânaet için Moğol karârgâhında bulunuyordu. Ba'dehu Kilikyâ'ya giderek Sîs'de bulunan ser râhib [Abtes] Yuşa'nın [Josua] intihâbına iştirâk etti. Bu zât patrik olduktan sonra Ignatius nâmını almıştır. Kânunusâni 1264. Ondan sonra şarktaki Ya'kûbî başepiskoposluğu makamına da birisinin ta'yinine teşebbüs ettiler. Mafriân denilen bu makâm bir müddettir işgâl edilmekte idi. Bu makâm-ı şerifin asliyeti şu vechile îzâh edilebilir: İrân hükümdârları mülkleri dâhilindeki Hıristiyân ahâlinin müteferrik ve muayyen cemâat hâlinde teşekküllerine tederîci sûrette müsâade etmişlerdi. Maahazâ her bir cemâat reisinin cemâat hâricindeki her türlü nüfûz ve âmiriyetinden müstakil kalmasıyla berâber reisin tamâmıyla makâm-ı saltanata tâbi bulunması hususunda ısrâr etmişlerdi. Rûesâ-yı ruhâniye Catholicus unvânını hâiz bulunurlardı. Suriye'deki Monofizit tarikât-ı Nasrâniyesi mensûpları dahâ müteahhir bir târihe kadar -yani altıncı karn-ı milâdiyeye değin- hiçbir Catholicus'un riyâseti altında olmak üzere hiçbir muayyen kanûn-i esâsî isdârını istihsâle muvaffak olamamışlardı. Bunlar İrân'ın muhâsımı olan Roma

İmparatorluğu'ndaki Hıristiyânlara Nestûrîlerden daha yakın bir râbitaya mâlikdiler. Diğer taraftan ise gayr-ı mutî' Ermenîstân'ın -bazen pek cengâverâne hareket gösteren- monofizitlerinden daha zayıf sûrette mevkii cemâatlerinin tasdîkini te'mîne muvaffak olabiliyorlardı. İrân İmparatorluğu'ndaki Ya'kubî Hıristiyânlarının başlıca makâm-ı ruhânîleri -o zamanlar hayli mühim bulunan ve Dicle'nin havâli-i vasatîyesinde kâin olan- Tikrît şehri idi. Lâkin bunlar İrân'ın hiçbir cihetinde Nestûrîlere yaklaşıpacak mertebede bir ekseriyet teşkil edemiyorlardı. Ya'kubîlerin Catholicus'u dahi Mafriân veya Mafrijânâ unvânını hâiz bulunurdu ki bunun manâsı ibzâl-ı hizmet eden veya istismârda bulunan şahsiyet demek idi. Bu şahsiyet episkoposlar ve alelâde papazlar ta'yîn ve irsâli sûretiyle Kinîsa ahkâmının neşrine çalışırdı. Araplar -Suriye monofizitlerinin buldukları memleketlerin hepsini de ele geçirdikten sonra Antakya Ya'kubî patriğinin idâresindeki havâlinin taksîm ve tefrîki artık zarûri görülmez olmuştu. Maamâfih teâmül müessesinin kuvveti ve bundan daha müessir olmak üzere Mafriân gibi o kadar nüfûzlu, o kadar nemâdâr bir makâmın zevâline mesâğ göstermek de pek çok ruhânın menfaati bulunması usûl ve tertîbât-ı kadîmenin idâme ve muhafâzasını te'mîne kâfi geliyordu. Lâkin o iki havâlinin ta'yîn-i hudûdu maddesinde ve alelumûm Mafriân'ın patrik ile vech-i münâsebâtında ihtilâf tahassul eyledi. Maahazâ mesele etrâflica telakkî olundu da hakîkaten patriğin dâhâ yüksek mertebesi bulunduğunda muvâfakat-ı ârâ hâsıl oldu; şu kadar ki Mafriân, kendi mıntıkası dâhilinde patrikten tamâmıyla müstakil sayıldı. Bundan mâadâ patrik intihâbında Mafriân'ın iştirâki nâkâbil ictinâb görüldüğü gibi Mafriân'ın ta'yîn olunabilmesi de patriğin tecvîzine menût bulundu. Bir Mafriân intihâbında şark episkoposlukları ile manâstırlar riyâsetlerinin [Diöcesen] arzularına riâyet lâzım sayıldığı halde Mafriân kâideten garb cihetinden alınırdu.

Barhebraeus bir müddet-i mukaddem müteveffâ patrik tarafından Mafriân nâmzedi olarak gösterilmiş bulunuyordu. Hem de kendisi Sinod Meclisi intihâbının rûh-ı tedvîrkârı hükmünde idi. Binâenaleyh 20 Kânunusânî 1264'de "Tikrit ve Şark Mafriân'ı" intihâb edildi. Onun Sîs kasabasındaki Teotukus Kilisesi'nde icrâ edilen merâsim-i iclâliyesinde Ermenîstan krâlı da me'mûrîn-i ruhâniye ve cismâniyesi ile hâzır bulundu. O vakit Barhebraeus tarafından îrâd edilen mev'izeyi bir tercümân Ermenîceye nakletti. Şurası bu münâsebetle kaydedilmek lâzım gelir ki Ermenîler de Ya'kubîler gibi aynı mezhebe sâlik idiler; şu kadar ki merâsim-i ibâdet husûsta bazı farklı noktalara mütemessik bulunuyorlardı; bundan nâşî Ermenîler ile Ya'kubîler yekdiğerinin temâyülâtı hakkında hile seziyorlardı; her hâlde bu iki tâkim arasında bir az sevimsizlik hâli cârî idi. Gerek patrik ve gerek Mafriân makâmlarına intihâbın tasdîkini Moğol hükümdarından -ki onun daha evvelce intihâb sırasında tecvîzi te'mîn edilmiş

bulduğunda şek ve şüphe yoktur- istihsâl eyledikten sonra birisi Anadolu içerisine diğeri de Musul'a çekildi.

Şarktaki Ya'kûbîler bir hayli zamandan beri lâıyıklı bir idâre-i dâhiliyeden mahrûm bulunuyorlardı; çünkü Barhebraeus'un selefi -ki Trablusşam'da iken kendisinin talebelik arkadaşı idi- şarkta bir kudret-i âmiriyet vaz'ından âciz kalmış ve bunu müteâkib Suriye'ye çekilmiş bulunduğundan vefâtından sonra makâmı altı sene kadar boş bırakılmış idi. Dicle havâlisinde [Tigrislânder] bulunan yerler harâb ve berbâd bir hale gelmişti. Filvâki Moğollar Müslümânlardan ziyâde Hıristiyânlara müteveccih bulunuyorlardı; fakat Moğollar- vukûa gelen katlı- âmmelerden vikâye husûsunda- bu iki mezheb ashâbı arasında bir fark gözetmeye ne arzukeş ve ne de kâdir idiler. Bir de Moğollar ile daha dostâne denecek bir vaziyette bulunan Hıristiyânların daha ziyâde itimâd-ı nefis tavrı göstermeleri- gerek kudret ve gerek aded-i nüfûs husûsunda kendilerine fâik bir halde bulunan- Müslümânların kıskanılacak hislerini tehyîc edip duruyordu. Hatta Musul havâlisinde bu iki cemâat efrâdı arasında müsâdeme vukûa geliyordu. Moğol ümerâsının makarr-ı mültezemi bulunan Âzerbâyçân'da ahvâl daha muvâfık sûrette cereyân ediyordu. Orada tâ bir aksü'l-amel hareketi tehdâd edinceye kadar Hıristiyânlar pek az tecavüzâta düçâr olmuşlardı ve hattâ Tebrîz ve Merâğa gibi merâkiz hükmünde kiliseler ve manâstırlar inşâ edilmişti. Oradaki Ya'kûbîler aded-i nüfûs itibârıyla hem Ermenilerden ve hem de Nestûrîlerden aşağıda idiler. Artık Barhebraeus Mafriân sıfatıyla kendi kinisâsının vaziyetini takvîyeye koyuldu. Dâire-i ruhâniyesi dâhilinde uzun uzadıya geşt ü güzârlarda bulunuyor, mebânî-i ruhbâniye rezk ve te'sîsi için tedbirler ittihaz ediyor, murahassalar ve papazlar nasb-ı merâsimi yapıyordu. Moğol sarâyı ile yakından temâsa gelmek istememekle beraber onunla hüsn-i münâsebât idâmesine muvaffak oluyordu. Bütûn bu işlerle beraber muttasıl tetebbuâtta, tahrîrde, tedrîste de bulunuyordu.

Musul'a gittiği zaman bu Mafriân oranın Hıristiyân ahâlisi gibi Moğol nüfûzu altında bulunan Müslümân emîrî me'mûrları tarafından da vakârlı bir âlây tertîbi sûretiyle hüsn-i kabûl gördü; bu emîr -Moğollar tarafından teveccühe nâil olan- öyle mümtâz bir zâta hüsn-i muâmele göstermek için esbâb-ı mûcibe buluyordu. Barhebraeus 1265 senesi paskâlyâ [Ostern] zamânı Bağdâd'ı- -ki bir müddet evvel uğradığı müthiş tahrîb ve gârata rağmen yine mühim bir mevki' olarak kalıyordu- ziyâret ettiği sırada nâil olduğu hüsn-i kabul daha ziyâde merâsim-i tevkîriyeye muhtevi idi. Bu vechile mazhar-ı ihtirâm olagelen Barhebraeus'e Nestûrî Catholicus'u da bir he'yet-i mahsûsa göndererek nezdine da'vet etmişti. Binâenaleyh sekiz karndan ziyâde bir müddettir Hıristiyânlığın bu iki mezhebi arasında mevcûd olan husûmet o iki mezhebin bu iki mümessili tarafından aheng-i muhâdenete münkaleb edildi. Vâkıa Barhebraeus'un mazhar

olduğu makbûliyet-i âmmeden Catholicus da kıskançlık hissetmeye başladı ise de mezkûr merâsim-i istikbâliyeden iki hafta sonra [18. Nisan 1265] vefâtı vukûa gelmekle aheng-i müesses ârızaya ma'rûz kalmadı. Barhebraeus bütün yaz mevsimini Bağdât'ta geçirdikten ve orada birçok ruhbân için dua-yı takdîs merâsimini bizzat icrâ ettikten sonra merkez-i ruhâniyesi bulunan Musul'a avdet etmişti. Orada iken ziyâdesiyle müstahkem olan St. Matthaues Manâstırında [Matthaeuskloster] ikâmeti i'tiyâd edinmişti.

Bu vekâyi'den birkaç sene sonra Patrik İgnatius'un makâm-ı ruhânisi bulunan Barsaumâ Manâstırının idâresi Moğolların hizmet-i tabâbetinde bulunan hekim Simeon cânibinden ele geçirilmiş olduğundan patrik ile onun arasında şiddetli bir mücâdele açılmış idi. Simeon bunu Moğollar'dan aldığı bir emre istinâden yaptığını söylediğinden patrik de kendi müddeiyâtı lehinde bir karâr istihsâl etmek için Moğol ümerâsına mürâcaat etmek istiyordu. Barhebraeus, te'lîf-i beyne çalışarak "Bârbâr Hûnlara" kendisini teşhîr etmemesini ricâ ettiği halde patrik yine mürâcaattan vaz geçmemek sûretiyle Barhebraeus'u pek müğber etmişti. Moğol hükûmeti, tarafeynden pâbrî veya diğeri lehinde mukarrerât isdâr etmek sûretiyle ihtilâfın idâmesine sebebiyet veriyordu. Âkibet da'vâda hakem sıfatıyla ta'yîn edilen Barhebraeus nizâi bertaraf etmeye muvaffak oldu. Bu sıralarda Barhebraeus maskat-ı re'si bulunan memleketin fenâ bir vaz'iyete düşmüş olduğunu müşâhede ediyordu; şöyle ki Suriye cihetinden gelen asâkir-i İslâmiyye Musul hudûdu dâhilini istilâ etmişler ve birçok Hıristiyân kadın ve çocuklarını esir almışlardı. Ümerâ-yı Mısriye ve Suriye'deki ufâk emîrler Tâtârlarla -Moğollarla- mütemâdî sûrette hâl-i harb üzere bulunuyorlardı ki âkibet Moğollar'dan yakayı sıyrabilmişlerdi. Fakat o esnâlardaki müsâdemât yüzünden birçok havâlinin harâbe-i tâmi vukûa gelmiş idi. Artık serbesti-i tâm ile harekete cür'et bulan kabâil-i şakiyenin ef'âlî umûmî emniyetsizlikleri taz'if ediyordu. St. Sergius Manâstırında muvakketen ihtiyâr-ı ikâmet etmiş olan Barhebraeus kendi tevâbiinden elli kişilik bir kuvve-i müsellahenin taht-ı muhâfazasında olarak st. Barsauma Manâstırına nakl-i mekân eyledi.

1277 senesi paskalyâsı [Ostern] zamanında Barhebraeus bir kere daha Bağdât'ı ziyâret eylemiş idi. Birkaç sene mukaddem sâbık halifelerin sarâyı yerinde büyük bir kilise [Jacobitische/Ya'kûbî] inşâ edilmiş olduğunu gördü. Bu kilise "Safiyüddeve" unvânlı zengin bir [Beamter] Hıristiyânın iânesiyle yaptırılmış idi. O devirlerde dînî husûsatta lakayd bulunmuş olan bârbâr Moğolların idâresi altında Hıristiyânlardan zengin kimselerin kiliseler inşâsı için külliyetli paralar verdikleri görüle gelmişti. Barhebraeus gibi gâyetle büyük hürmet kazanmış bir Mafriân'ın riyâset-i ruhâniyesi zamanında yüksek rütbeli ruhbânın vâridâtı başlıca fakîr hallî Hıristiyânların ufak tefek veregeldikleri iânelerle te'mîn ediliyordu. Barhebraeus Bağdât'a olan bu son ziyareti esnâsında

dahi Hıristiyânlar tarafından büyük merâsim-i i'zâziye ile istikbâl edilmiş ve o zamanın Catholicus'u Denhâ'nın istikbâli için bir hey'et-i mahsûsa göndermiş idi. İşte ancak o sıralarda idi ki Ya'kûbîler ile Nestûrîler bir asliyet mezhebiyenin iki müteferrik şu'besi olduklarını hissedebilmişlerdi.

Yine o senenin güz mevsiminde Barhebraeus Tigrît kasabasına gitmişti. Tigrît, resmen Mafriânlığın merkez-i ruhâniyesi bulunmak lâzım gelirken reis-i ruhâniyeye muhassas olacak âidâtın mefkûdiyetinden dolayı o makâm-ı ruhânî altmış seneden beri boş kalmış idi. Muhakkaktır ki mezkûr mahallin Hıristiyân seknesi de tenâkusa uğramıştı; çünkü Moğollar Bağdat'ın sukûtundan sonra Tigrît Hıristiyânlarını katl-i âm etmişlerdi; bunun sebebi de Tigrît Hıristiyânlarının Müslümânlara âid emvâli Moğol müstevlilerine vermeyip de kendileri için saklamaları idi. [Palmsonntag 1258] Barhebraeus kendisi için Mefriân sıfatıyla resmen makâm ruhânî olması lâzım gelen Tigrît'te iki ay kaldıktan sonra sene-i âtiyeyi kısmen Musul civârında ve kısmen Âzerbâycân'da geçirdi.

O zamanın şîâr [characteristisch] ahvâlinden olmak üzere Nestûrîler [1281 yılında] -patrikleri Denhâ'nın vefâtı üzerine ona halef olarak- öyle bir papaz intihâb etmişlerdi ki bu zât ulûm-ı kinîsâiyece [kirchlichen] hayli bîvukûf idi. Bu adamın vasf-ı lâyıki yalnız Moğol makarr-ı hâkimiyetinde kesretle temsil edilen Orta Asyalı bir tâifeye mensûp bulunması idi. Aslen Asya'nın aksâsına doğru bir cihete mensup olan Markus isimli bu Adam yâ bir Uygur veya bir Türk idi ve Çin'den gelerek Kuds-i Şerîf'e giderken harpten veya eşkiyâ cevelânından dolayı yollarda hâsıl olan emniyetsizlik üzerine seyr ve seyâhatinin nisbeten ufak kalan son kısmını icrâyâ muktedit olamamıştı. Patrik yapıldıktan sonra Yâvâllâhâ [Javallâhâ] unvanını almış ve gerek dünyâ hakkındaki vukuf-ı şâmili ve gerek namûskârlığı ile temeyyüz etmiş idi.

Barhebraeus 1282 senesinin ilkbaharında Tebrîz'e gitmek istemişti. Gececeği Kürd memleketlerindeki yollarda emn ve âsâyış bulunmadığından Moğol prenslerinden birisinin seyr ve seferi için teşkîl edilen kervâna karışarak yola revân olmuştu. Bu sıralarda Hülâgû'nun oğlu Abaga'nın vefâtı haberi geldiğinden yine Âzerbâycân'da bulunan Atâbekin [Alatag] nezdine doğru tevcih-i azîmet etti. Cengiz'in vaz'ettiği kânûn-i esâsî¹³ mücebince Moğol kurultâyı tarafından intihâbı yapılacak olan yeni hükümdâr Âzerbâycân'da iclâs edilecekti. Barhebraeus Âzerbâycân'da iken Moğol tahtına cülûs eden Ahmed'e-ki Abaga'nın birâderi idi- arz-ı ta'zimât eyledi ve sıfat-ı ruhâniyetini musaddak bir berât aldı.

¹³ Müellifin "kânûn-i esâsî"den maksadının "yâsâ" kânûnu olduğu âşikârdır. Yâsâ kanûnu Avrupa müerrihlerine Hindistân'da hükümrân olan Bâbü Şâh'ın terceme-i hâlinde ma'lûm olmuştur. Babür'ün Çağatayca yazdığı o eserden "yâsâ" kanûnunu ilk nakleden Avrupalı zât "Henry Howard"dır ki bu İngiliz müellifi mufassal bir Moğol tarihi yazmıştır. Mütercim.

İsminin işhâd ettiği üzere Ahmed İslâm'a gelmiş ve ihtidâsından sonra kendisini halifelîğe nâmzet edecek sûrette harekâta bulunmuş idi. Hiç de mutaassıp değildi; hattâ Hıristiyân manâstır ve kiliseleri ile ruhbânın vergiden muâfiyeti hakkındaki eski imtiyâzâtı tecdîd etti. Lakin Abaga'nın oğlu putperest Argun [Temmuz 1284] Ahmed'i katlettirip de kendisi hükümrân olduktan sonra Hıristiyânlar hakkında daha müstesnâ sûrette cemîlekârlık gösterdi. Maahazâ Moğollar artık tâkım tâkım İslâmiyet'e geçmeye başlamışlardı. İmdî şark ve garptaki Hıristiyânların bu "gaddâr bârbârları" kendi dinlerine cezbetmek için besledikleri ümit züyûfa çıktı ve Moğol tahribâtına uğrayan memâlikte İslâmiyet bir kere daha tefevvük nâmını te'sîs etti.

1282 senesinin sonbaharında Barhebraeus hâlâ Tebrîz'de bulunurken patrikten bir mektûp almıştı. Patrik bunda vehîm bir sûrette hastalığını bildirerek hemen gelip patriklik vezâifini uhdesine almasını istiyordu. Bundan patrikin Barhebraeus'u kendisine halef olarak istediği âşikâr idi. Lâkin kış yaklaşmakta ve yollar dahi emn ve selâmetten mahrûm bir halde bulunmakta olduğundan Mafriân patriğin bu da'vetine icâbet edememişti. Patrik Ignatius cüzzâmdan vefât ettiği Philoxenus isminde bir episkosu bazı tarafgîrânı patrik yapivermişlerdi. Kilîse kânûnuna muhâlif düşen böyle yapma intihâbdan dolayı Barhebraeus'e itizârda bulundular ve onun da re'yi tasdîkini istediler ise de o, episkoposların ekseriyetin tasvîbine iktirân edemeyen öyle bir intihâbı hüsn-i telakkiden imtinâ' gösterdi.

Yazdığı şiirlerin bir beytinden anladığımızı göre Barhebraeus [1285]/1286 senesinde yıldızlara bakarak yaptığı bir hesâptan ömrünün nihâyete yaklaştığını istidlâl eylemiştir. Onda hâsıl olan bu hiss-i kable'lvükû biraz sonra tahakkuk etmiş idi. Üç günlük kısa bir hastalıktan sonra 1286 senesi temmuzun otuzuncu günü vefât eyledi. Cenaze merâsimini idâre için o sırada Merâga'da yalnız dört Ya'kûbî papazı bulunuyordu. Lâkin tam o esnâda tesâdüfen mahall-i mezkûrede bulunan Nestûrî patriği Yâvâllâhâ kendisine tâbi bulunanlara bir günlük sıkı bir mâtem tutmalarını emretmiş olduğu gibi kendisiyle birlikte bulunan episkoposları cenazeye gönderdi. Bu merâsim-i tedffiniyede Ermenî ve Rûm papazları da mevcût idiler. Hıristiyân cemâât-ı muhtelifesi erkânı Barhebraeus gibi mümtâz bir şahsiyetin gaybûbet-i ebediyesi münâsebetle Müslümânlar muvâcehesinde ilk defa olarak vahdet cephe göstermiş oldular. Barhebraeus'un secâyâsı hakkında birâderi Barsaumâ tarafından ibzâl olunan medâyihden bir kısmını tay etmek lüzûmunu hissetmeyiz. Eğer hüsn-i hulk sâhibi ve insâniyetli bir âdam bulunmamış olsa idi diğer cemâât-ı Nasrâniye ruhbânı ile pek de o kadar hüsn-i münâsebette bulunamazdı. Seciye nokta-i nazarından bakılınca -her türlü nekâyisine rağmen- şarktaki yüksek rütbeli ruhbândan ekseriyet-i azîmesinin fevkinde idi.

Onun büyük faaliyeti kinîsâ mebnî ve müessesâtı inşââtından da müsbet olmuştur. Birâderinin rivâyetine göre yirmi yaşından hayâtının son sâatlerine kadar bilâinkitâ' tetebuâtta bulunmuş ve yazı yazmıştır. Bazısı Arapça olmak üzere ekseriyetle Süryânîce te'lîfâtta bulunurdu. Yazdığı âsâr otuz bire bâliğdir. Avrupa'nın büyük kütüphânelerinde onun el yazısı ile olan âsârının nüshaları mevcûttur. Onun kitapları zamanındaki ma'lûmat-ı beşeriyenin hemen her ş'u'besinden bâhistir. Kurûn-ı vüstânın öyle bir şark âliminden efkâr-ı gayr-ı müktebese ve tedkikât-ı müstakille beklemek abestir. Onun başlıca maksadı Suriyelilere ulûm-i Arabiye'yi ve ondan daha eski olan ulûm ve fûnûnu kâbil-i iktisâb bir hâle koymaktı. Binâenaleyh onun muhît-i maârif şeklindeki âsârının kısm-ı küllisi alelumûm Süryânîce ve Arapça'da muharrer resâil-i mütekaddimeden mahâretli sûrette iltikât ve iktitâf edilmiş mebâhisi hâvidir. Barhebraeus felsefe, tabâbet, ilm-i hey'et, müneccimlik, coğrafya, târih, hukûk, kavâid-i lisân vesâire hakkında yazılar yazmıştır. Gerek yazdığı âsâr ile gerek şifâhî tedrîsâtı ve münâzarâtı ile ulemâ-yı İslâmiyye'nin bile hürmetini kazanmıştı. Barhebraeus'un ölüm döşeginde iken İslâm'a geldiği hakkındaki dipsiz rivâyet öyle mümtâz bir âlimin cihân-ı İslâm'a şeref getireceği arzusunu beyândan meydana gelmiştir.

Barhebraeus'un bazı âsârı bâhusûs *Târih-i Mukaddes ve Târih-i Mufassal* [*Welt-und Kirchengeschichte*] hakkındaki eserleri hala büyük bir kıymeti haizdirler. Barhebraeus hayatının son zamanlarında Merâğa'da iken Müslümânlar tarafından vukûa gelen taleb üzerine *Târih-i Mufassal*'ın [*Weltgeschichte*] Arapça'sını -bazı yeni mevâd ilâvesiyle- yazmıştı.

Barhebraeus kâfiyeli eş'âr da yazmıştır; fakat şüphe yoktur ki şâir olarak doğmuş bir âdamın mevhîbesine mâlik değildi. Onun o bâbtaki tanzîmeleri ne tahayyülâtı ne de şevk-ı aşkı ihtivâ ederler. Bunları kısmen eski Süryânî ve kısmen Arabî ve Fârisî nümûnelerden istifhâm sûretiyle yazmıştır. Umûmiyet ahvâli vechle mülâhaza edilince Barhebraeus kendi kinîsâsının ve tâifesinin ricâl-i mümtâzesinin başlıcalarından biri idi.

Theodor Nöldeke'nin âsârından nâkili Halîl Hâlid.

Sözlük

Abûsü'l-vech: Çirkin suratlı.

Âdî: Normal.

Ahfâd: Torunlar.

Aksü'l-amel: Reaksiyon, karşı tepki.

Âsâr: Eserler.

Ba'dehu: Sonrasında.

Bedîhî: Açık.

Bâhusûs: Özellikle.
 Bervech-i âti: Gelecek şekilde.
 Envâ-ı cûr: Zulüm çeşitleri.
 Eş'âr: Şiirler.
 Filvâki: Gerçekte.
 Gârat: Baskınlar.
 Geşt ü güzâr: Geşt: Gezme; güzâr: geçiş, geçme.
 Hâl-i ihtizâr: Ölüm anı.
 Hedâyâ: Hediyeler.
 Hetk-i ırz: Irz çiğneme.
 îâne: Yardım.
 İbzâl etmek: Esirgmeden bol bol vermek, yapmak veya söylemek.
 İğmâd-ı ayn: Göz yummak.
 İktihâm: Yıkım.
 İktisâb: Elde etme.
 İktitâf: Derleme.
 İlm-i Hey'et: Astronomi.
 İltikât: Alma.
 İntihâb: Seçim.
 İnhitât: Çöküş.
 İstismâr: Üretim.
 İ'tiyâd: Alışkanlık.
 Kabîhü'l-ef'âl: Çirkin fiilli.
 Katl: Öldürme.
 Kable'lvükû: Meydana gelmeden önce.
 Kâin: Var olan.
 Kânûn-i esâsî: Anayasa.
 Kinîsâ: Kilise.
 Kurbünde: Yakınında.
 Lisân-ı mâderzâdi: Ana dili.
 Mâadâ: Dışında, ayrı.
 Mânia, Mümânaet: Engel, engel olma.
 Maskat-ı re's: Doğum yeri.
 Mebâhis: Konular.
 Mecnûa-i şehriye: Aylık dergi.
 Medâyih: Övgüler.
 Medhali: Katkısı.
 Mefkûdiyât: Kayıp.

Mûcebince: Gereğince.
Müğber: Gücenmek, küsmek.
Muhâceret: Göç.
Muhâdenet: Dostluk.
Muharrerât: Yazılar.
Muhîtü'l-maârif: Ansiklopedi.
Müktebes: Alıntı yapılmış.
Menût: Bağlı.
Mevhîbe: Yetenek.
Me'vâ: Sığınılacak yer, yurt.
Mevkûte: Süreli.
Meş'ûm: Uğursuz.
Mukaddem: Önce.
Muvâfakat-ı ârâ: Görüş birliği.
Mübdel: Değiştirilmiş.
Mütenevvia: Çeşitli.
Namzet: Aday.
Nasbedilmek: Tayin edilmek.
Nekâyis: Eksiklikler.
Nısf-ı evvel: İlk yarı.
Nişin: Oturan.
Rasânet: Sağlamlık.
Rüesâ-yı ruhâniye: Ruhânî liderler.
Sergüzeşt: Macera.
Tarsîn: Sağlamlık.
Tazyik: Sıkıştırma.
Tecdîd: Yenileme.
Tedfin: Gömme.
Tedkikât-ı müstakille: Müstakil incelemeler.
Vâsi': Geniş.
Tetkikât-ı ırkiye: Antropolojik araştırmalar.

Sonuç

"Barhebraeus" veya Türkçeye tercüme edildiği şekliyle "Ebü'l-Ferec ve Moğollar" adlı makalede Nöldeke'nin "Barhebraeus" yani Ebü'l-Ferec'in hayatını ve mensubu olduğu kilise için yaptığı çalışmaları ve bu çerçevede yaşananları konu edindiği görülmektedir. Makale, onun yaşadığı döneme, İslâm dünyası için sıkıntılarla dolu on üçüncü yüzyıldaki bazı olaylara da ışık tutmaktadır. Yazar, bu

çerçevede Moğolların diğer dinlere bakış açısı, o günkü Hıristiyanların Moğollarla ilişkileri üzerinde de durmakta, Moğolların İslam coğrafyasını istila etmesiyle başlayan sıkıntılar ve yaşanan bazı hadiseler dile getirilmektedir.

Makale, "Barhebraeus"un düşünce dünyasından ve yaptığı bilimsel çalışmaları yansıtmaktan öte onun hayatı hikâyesi etrafında şekillenen, yaşadığı ortamı anlatan, zaman zaman kilise içerisinde meydana gelen ihtilaf ve sorunlara değinen ve seyahatleri üzerinde duran bir yapıyla ön plana çıkmaktadır.

Makaleyi Türkçeye aktaran Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid'in katkılarında gelince o, makalenin başında bazı mülahazalarda bulunmakta, zaman zaman da dipnotlar seviyesinde kısa bazı bilgiler vermektedir. Şunu da hemen ifade edilim ki Halil Hâlid'in makalede yer alan bir hayli yeri tercüme etmediği de görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere makalede adı geçen Süryânî tarihçisi Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs Abdullâh b. el-Amîd Ebî'l-Yâsir b. Ebî'l-Mekârim İlyâs ve Büyük Michael diğer adıyla Süryani Michael'in adlarının geçtiği yerleri tercüme etmemesi bu bağlamda zikredebileceğimiz sadece iki örnektir.

Makale'deki eksik tercüme yanında diğer bir sıkıntı da mütercimim makaleyi Almanca aslından mı yoksa İngilizce tercümesinden mi yaptığını belirtmemesidir. Mütercimim her ne kadar makaleyi aslı ile karşılaştırma ihtimali olsa da kanaatimizce İngilizceden Türkçeye aktarmıştır. Buna dair kanıtımız ise, İngilizce tercümesinde makalenin yayın tarihi 1883 olarak verilmekte yazarda aynısını zikretmektedir. Her ne kadar *Orientalische Skizzen* adlı çalışma içerisinde yayınlanan nüshada 1883 tarihi geçse de yukarıda da belirttiğimiz üzere *Deutsche Rundschau* dergisinde 1882 yılında neşredilmiştir. Tercümede kullanılan bazı ifadelerin İngilizce ile uyum sağlaması, makaledeki paragraf şekli de bazı yerlerde İngilizce metne uygunluk arz etmektedir.

Sonuçta makale, "Barhebraeus" özelinde o günün coğrafyası, dinî hareketler, Hıristiyan mezhepleri, Moğol istilası ve bunun sonucunda ortaya çıkan ilişkiler ve özellikle de İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumu ortaya koyması açısından önemlidir, diyebiliriz.

Kaynakça

- el-Akîkî, Necîb, *el-Müsteşrikûn*, Dârü'l-maârif, 4. Baskı, Kahire, ty.
- Assemani, Giuseppe Simone, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, Roma, 1719-1728.
- Aydın, Mehmet, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, c. XXVI, 11-14
- Becker, Carl Heinrich, "Theodor Nöldeke", *Der Islam*, Gruyter, Berlin& Leipzig, 1932, c. XX, s. 43-48,
- Bedevî, Abdurrahmân, *Mevsûatü'l-müsteşrikîn*, Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1993.

- Çulcu, Murat, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islamische Welt", *Müteferrika*, İstanbul, 1994, sayı 2, s. 193-208.
- Er, Hamit, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İslam Medeniyeti Vakfı, İstanbul, 1993.
- Ferrard, Christopher, "Elias John Wilkinson Gibb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, İstanbul, 1996, c. XIV, s. 64-66
- Fück, Johann, *Die Arabischen Studien in Europa*, O. Harrassowitz, Leipzig, 1955.
- Gibb, Elias John Wilkinson, *History of Ottoman Poetry*, I-VI, Luzac & Co., London, 1900-1909.
- Görgün, Hilal, "Theodor Nöldeke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2007, c. XXXIII, s. 217-218
- Günaltay, Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları,-Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.
- Huart Clément, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, trc. Cemal Sezgin, Tisa Matbaacılık, Ankara, ty.
- Hurgronje, Christiaan Snouck, "Theodor Nöldeke", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig, 1931, c. LXXXV, s. 239-281.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec, Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, trc. Şerefeddin Yaltkaya, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941.
- , *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945.
- , *Târîhu muhtasari'd-düvel*. nşr. Halil Mansûr, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût, 1418/1997.
- Kuhn, Ernst. "Versuch einer Übersicht der Schriften Theodor Nöldeke's", Alfred Töpelmann, *Orientalische Studien*, Giessen, 1906, s. XII-LI
- Littmann, Enno, *Ein Jahrhundert Orientalistik*, Harrassowitz, Wiesbaden, 1955.
- Luvîs, Şeyho, "Grigoryus Ebü'l-Ferec el-ma'rûf bi'bni'l-İbrî", *el-Meşriq*, Beyrut, 1898, c. I, s. 7,
- Muallim Naci, *Lugat-ı Nâcî*, İstanbul, 1322/1906.
- Müller, David Heinrich, "Theodor Nöldeke", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Viyana, 1906, c. XX, s. 125-127.
- el-Müneccid, Selâhaddin, *el-Müsteşrikûne'l-İlmân*, Dârü'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut, 1978.
- Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorâns*. Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen, 1860.
- , *Orientalische Skizzen*, Alfred Töpelmann, Berlin, 1892.
- , *Sketches From Eastern History*, trc. John Sutherland Black, Londra, 1892.
- Nöldeke, Theodor, Schwally, Friedrich, Bergsträßer, Gott helf, Pretzl, Otto, *Geschichte des Qorâns*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1909-1919-1938.

- Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-İbrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, c. XXI, s. 92-94.
- "İbnü'l-Amîd el-Mekîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, c. XXVIII, 553-554.
- Paret, Rudi, *Arabistik und Islamkunde an Deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldoke*, Franz Steiner, Wiesbaden, 1966.
- Pfanmüller, Gustav, *Handbuch Der Islam-Literatur*, de Gruyter, Leipzig, 1923.
- Purgstall, Hammer, *Geschichte der Ilchane*, I-II, Leske, Darmstadt, 1842-1843
- Sezgin, Fuat, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*, I-XXI, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt, 1990-1995.
- Sümer, Faruk, "Abaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. I, s. 8.
- Uzun, Mustafa, "Halil Hâlid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, c. XV, s. 313-316.
- Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, Londra, 1894.
- Yıldırım, Müslüm, *Theodor Nöldeke'nin Kur'ân'a Yaklaşımı "Geschichte des Qorâns" Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 102-105.
- "Hülâgû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 473-475.